

УДК 008[341.43"1944":821(=512.19)]

ORCID 0000-0003-2588-0991

DOI: <https://doi.org/10.37627/2311-9489-17-2020-1.139-148>

ДЕПОРТАЦІЯ 1944 РОКУ В КУЛЬТУРНІЙ ПАМ'ЯТІ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ (НА ПРИКЛАДАХ ТВОРІВ ЕРВІНА УМЕРОВА ТА ШАМІЛЯ АЛЯДІНА)

Гончаренко**Надія Кузьмівна**

молодший науковий співробітник,
Інститут культурології
Національної академії мистецтв
України, м. Київ
kuzmivna@gmail.com

Гончаренко**Надежда Кузьминична**

младший научный сотрудник,
Институт культурологии
Национальной академии искусств
Украины, г. Киев
kuzmivna@gmail.com

Nadia Honcharenko

Junior research fellow,
Institute for Culture Research,
National Academy
of Arts of Ukraine, Kyiv
kuzmivna@gmail.com

Анотація. У статті розглядається висвітлення в літературних творах депортації кримськотатарського народу в травні 1944 р. з погляду функціонування таких творів як елементів культурної пам'яті. Проаналізовано низку творів Ервіна Умерова: оповідання «Самотність», «Чорні ешелони», «Дозвіл», та Шаміля Алядіна: роман «Запрошення на бенкет диявола» і повість «Я — ваш цар і бог», виданих в українських перекладах. Значення друку українських перекладів творів про депортацію 1944 р., обумовлюється тим, що досі зберігаються негативні стереотипи й упередження щодо кримських татар. Протягом останніх 20-ти років розвінчано чимало історичних міфів, а саме: про «зрадництво» кримських татар під час Другої світової війни, висвітлено трагедію депортації з фактичного боку. Доки така робота істориків була унеможливлена владою, відповідну роль брали на себе кримськотатарські письменники. Ця функція літератури лише видозмінилася в наш час, коли особливої ваги набуває естетичний і етичний потенціал літератури, осмислення історичних подій письменниками. Для Ш. Алядіна (1912–1996) та Е. Умерова (1938–2007) депортація була й особистим досвідом. У творах, написаних у радянський та пострадянський період, вони трансформували в тексти культури як власний досвід, так і комунікативну пам'ять народу. Також показано, як на мову й сюжетну тканину творів вплинув панівний радянський дискурс, змушуючи авторів до вживання підтексту, багатозарової фабули та езопівської мови.

Ключові слова: культурна пам'ять, комунікативна пам'ять, примусова депортація, кримськотатарська література, Ервін Умеров, Шаміль Алядін, історико-культурна спадщина, україномовні переклади.

Постановка проблеми. Вигнанням нацистів з Криму навесні 1944 року трагічні події Другої світової війни для корінного народу Криму — кримськотатарського — не закінчилися. Радше навпаки: спланована керівництвом СРСР й реалізована підрозділами НКВС і військовими частинами примусова депортація, що розпочалася вночі з 17 на 18 травня, а закінчилася 20 травня, спричинила не лише загибель людей, а й незворотну втрату історико-культурної спадщини народу (Бекірова, 2017, с. 95–111). Інформація про цей злочин упродовж багатьох років замовчувалася, перекручувалася, офіційні документи були засекречені, натомість розповсюджувалися наклепи про нібито повальне «зрадництво» кримських татар під час Другої світо-

вої війни й співпрацю з нацистами, яким керівництво СРСР обґрунтовувало депортацію. Водночас

«замовчувалися факти опору кримськотатарського народу нацистському окупаційному режиму в 1941–1944 рр. у Криму. Залишалися невідомими приклади мужності й звитяги представників кримськотатарського народу, які боролися з ворогом у складі частин та з'єднань Червоної армії, партизанських загонів, підпільних організацій. Відомо, що з 560 тис. кримських татар, які проживали на території СРСР, 137 тис. було мобілізовано до Червоної армії, 56 тис. із них загинули до 1944 р. у боротьбі з гітлерівцями» (Бажан, 2017, с. 413).

У кінофільмах, наукових працях, підручниках, творах художньої літератури поширювалися негативні стереотипи й кліше, пропагувалася ворожнеча до цього народу. Депортовані, яким вдалося вціліти в місцях переселення — в Узбекистані та в Сибіру, потерпали від голоду, хвороб, втрати рідних, майна, неможливості влаштуватися на роботу. Одним із найбільш болючих моментів була туга за рідною землею і неможливість про неї розповісти, адже ділитися спогадами про Вітчизну, про історію народу, про депортацію і втрати було заборонено. Це почуття добре описав класик кримськотатарської літератури ХХ ст. Дженгіз Дагджи:

«Жодний кримський татарин не зміг би жити без Криму. Корені існування татар криються в цій землі. Це дуже добре розуміли й колишній царський, і пореволюційний радянський режими. Вони сподівалися, що «кримське питання», котре постійно мучило їх після завоювання Криму, можна буде вирішити одним махом — відірвавши татар від їхнього коріння» (Сеїтяг'яєва, 2018, с. 25).

Тема депортації кримськотатарського народу відкрито почала висвітлюватися в науковій літературі та публіцистиці після розпаду СРСР, коли зникла офіційна радянська цензура. Повернення кримських татар на Батьківщину, а також політичні свободи в Україні уможливили те, що

«уперше за довгі роки кримськотатарські письменники й поети одержали можливість не

тільки вільної творчої діяльності, але й обговорювати насущні проблеми свого народу, брати активну участь у відродженні рідної мови» (Латишева, 2006, с. 25).

Особливі зусилля для збереження й популяризації наукової, літературної, культурної (матеріальної і нематеріальної) спадщини кримськотатарського народу потрібні зараз, коли те, що вціліло під час депортації, знову потрапило під загрозу знищення через тимчасову окупацію Криму 2014 року. Завдяки зростанню інтересу до історії Криму і його корінних народів, що відбувається упродовж останніх років, а також — забезпеченню в Україні відкритого доступу до архівів каральних органів СРСР, дослідники можуть вивчати документи стосовно депортації народу, розташування його на чужині, каральних заходів, уживаних владою для упокорення незгодних (Бекірова, 2017).

Актуальність дослідження обумовлена тим, що для подолання закорінених у суспільній свідомості стереотипів і упереджень замало лише розповсюдження результатів наукових досліджень, необхідно використовувати естетичний та етичний потенціал художньої літератури. Тут можна із сумом констатувати, що українською мовою перекладено й оприлюднено небагато творів кримськотатарських письменників. Значним успіхом користувалася упорядкована й видана 2003 року українським письменником Володимиром Даниленком збірка «Самотній пілігрим» та двомовна (кримськотатарською і українською) збірка «Молитва ластівок», підготовлена українським поетом і перекладачем Миколою Мірошніченком та кримськотатарським письменником Юнусом Кандимом, що з'явилася 2005 року.

Серія «Кримськотатарська проза українською», започаткована 2018 року видавництвом «Майстер книг», представляє доволі широку палітру кримськотатарської літератури: від класики — до сучасних письменників. У перших двох томах серії (І народився день, 2018; Алядін, 2018а) представлено твори чотирьох письменників — Ервіна Умерова, Уріє Едемової, Таїра Халілова та Шаміля Алядіна — носіїв не лише культурної, а й комунікативної пам'яті¹ про депортацію, адже депортація і життя у засланні були їхнім особистим досвідом, який вони згодом описали у літературних творах.

Упродовж останніх 15 років з'явилося кілька праць, автори яких аналізують висвітлення теми депортації у творчості кримськотатарських письменників (Джемільєва, 2005; Максименко, 2017, Гаврилів, 2019), але їх явно недостатньо для повноцінної культурної рефлексії з цього питання.

Тож мета статті — проаналізувати специфіку зображення депортації кримськотатарського народу в перекладених українською мовою оповіданнях Ервіна Умерова «Самотність», «Чорні ешелони» та «Дозвіл», а також — у романі Шаміля Алядіна «Запрошення на бенкет диявола» та його автобіографічній повісті «Я — ваш цар і бог».

Основний матеріал. Серед депортованих опинилися не лише ті кримськотатарські письменники, яких вивезли малими дітьми (як-от Ервін Умеров), а й ті, хто воював з нацистами, але теж були несправедливо звинувачені в зрадництві й вислані з Криму (Шаміль Алядін). Примусова депортація була їхньою особистою трагедією, а персональний досвід виживання спонукав їх дбати про збереження пам'яті, про національну історико-культурну спадщину народу. Попри заборони й репресії, вони намагалися осмислити й описати цей досвід, аби передати спадкоємцям і знання про рідну землю, і любов до неї.

Незалежно від соціального статусу й віку, всі вони потрапили під каток радянського «упорядкування» світу, що почалося задовго до Другої світової війни. Формування цього жорстокого механізму описав у своїх спогадах Шевкій Бекторе — кримськотатарський письменник і педагог, який уперше був репресований ще в 1932 році та відбув у радянських таборах загалом 25 років:

«Механізму, у якому, щоб “заарештувати, вислати людину й навіть винести їй смертний вирок — суд необов’язковий”, де “закон є іграшкою в руках ГПУ”, а міра покарання буде для людини такою, яка для неї “була визначена задалегідь”. Механізму, який “друзів робив ворогами, вигадував змови, знаходив і знищував невдоволених”, де “поняття рівності й соціальної справедливості носило вибірковий характер”» (Максименко, с. 220–221).

Твори кримськотатарських письменників про депортацію показують, що наприкінці Другої світової війни цей механізм набув неабиякої «до-

сконалості». Постанова «Про кримських татар» Державного комітету оборони (ДКО) СРСР, що наказувала депортувати весь народ і перемістити в Узбецьку СРСР до 1 червня 1944 р. з'явилася 11 травня 1944 р., але виконували її «стахановськими» темпами: вже 20 травня керівництво ДКО доповіло Л. Берії, що операцію успішно завершили о 16.00. Серед «успішно переселених» був Ервін Умеров — письменник, публіцист, перекладач, який народився 1938 року в родині вчителів, тож депортований до Узбекистану ще дитиною. Після закінчення школи в 1957 році працював слюсарем-арматурником на заводі, пізніше — у статистичному управлінні. Тоді й почав писати оповідання й публікувати їх у місцевих газетах. У 1959 році, до декади мистецтва й літератури Узбекистану, у Москві з'явилася збірка «Дні нашого життя», що містила оповідання Ервіна Умерова. Ця збірка була першою після депортації, у якій опубліковано твори кримськотатарських письменників, однак на титульному аркуші в написі «переклад з кримськотатарської мови» перша частина слова «кримсько-» була зафарбована. Попри те, що Президія ВР СРСР у квітні 1956 року видала указ «Про зняття обмежень щодо спецпоселень», у якому серед інших народів йшлося про кримських татар, етнонім «кримські татари» був вилучений з інформаційного й культурного простору. А тому вживання його в збірці з творами кримськотатарських письменників виявилось небажаним. Адже писати про Крим дозволялося лише не згадуючи, що це Батьківщина кримських татар, які втратили внаслідок депортації і своїх рідних, і значну частину своєї культурної спадщини.

Після закінчення Літінституту ім. Горького в Москві Ервін Умеров працював у газеті «Ленін байраг'и» (Ленінський стяг), що виходила кримськотатарською мовою як орган ЦК КП Узбекистану, у видавництві «Дитяча література». Писав російською і кримськотатарською мовами, активно публікувався. Однак його оповідання про депортацію «Самотність», «Чорні ешелони», «Дозвіл», написані ще в 1960-х роках, тоді не мали шансів бути опублікованими.

Як слушно зауважила про специфіку літературної творчості періоду відлиги Ольга Муратова,

«пробудження суспільної свідомості й суспільної думки, спричинені смертю Сталіна,

мали певні наслідки й особливо зримо виявились у галузі літературної творчості» (Муратова, 2010, с. 45).

Водночас ця авторка наголосила, що

«...процеси лібералізації, що відбувалися в суспільстві, були чітко визначені певними, дозволеними владою межами. А рамки цих меж продовжували визначатися правлячою верхівкою» (Ibidem).

Через те найдраматичніші твори письменника, що висвітлюють тему депортації, були опубліковані лише під час розпаду СРСР, коли кримські татари масово поверталися на Батьківщину.

Українською мовою перекладено й опубліковано три найвідоміші й найвідвертіші оповідання Ервіна Умерова про депортацію: у збірці «Самотній пілігрим» (2003) уміщено оповідання «Самотність» і «Чорні ешелони», а у збірці «І народився день» (2018) — «Самотність» і «Дозвіл».

Написане 1961 року оповідання «Самотність» — це історія пса Сабирли, який стає свідком вигнання селян із їхніх домівок і страждає через втрату близьких людей. Трагізм посилюється через зображення події очима наївної та відданої істоти. Проста сюжетна лінія, спершу зі зворушливими описами природи, сільського повсякдення, теплих взаємин у родині, а пізніше — руйнування цього світу через війну. Насамкінець — цілковите його знищення депортацією, і смерть старого самотнього пса на узбіччі польової дороги, за межами втраченого світу.

«Сабирли... звернув з дороги і, трохи пройшовши, заліг у ривчаку, густо порослому травою. Не моргаючи, якийсь час дивися на цілковито посвітліле небо, поклав голову на лапи й витягнувся. На відкрите око Сабирли сіла муха, але він уже не міг її прогнати...

Для кримських татар закінчилася перша доба вигнання з Батьківщини й почалася друга...» (Умеров, 2018b, с. 311).

Бідолашний Сабирли стежить за змінами в селі й не може збагнути, що відбувається. Такий прийом дозволяє автору поєднувати відчуження та глибоку емоційність, розповідати про те, що

намагалися замовчати, витерти з пам'яті.

«Сабирли дуже обережно пробирався на головну вулицю. Довго стояв, спостерігаючи, як жінки, діти й старі чвалають до школи, а там — на площі — товпляться жалюгідною купою. Діти плакали, дорослі перемовлялися тихо й розгублено. Згодом під'їхали зелені автомобілі з критими кузовами та хвацько розвернулися. З них повистрибували зелені чоловічки (Сабирли мимоволі притиснувся до землі). Люди на площі мовчки, наче уві сні, почали вантажитися в автомобілі; лишень заголосила якась бабця й тоненьким, безпомічним голоском заплакала дитина. Потім знову запанувала тиша. Підкидаючись на вибоїнах, автомобілі спішно покотилися. Піднята ними курява осідала повільно, наче вагаючись» (Ibidem, с. 301).

Описуючи повсякдення старого пса, охопленого відчуттям небезпеки й самотності, автор каже безповоротне руйнування звичного світу.

Аналогічним літературним прийомом скористався класик угорської літератури Тібор Дері в повісті «Історія одного пса», що з'явилася 1956 року. Дері показує репресії очима пса, що живе в родині, де раптом зникає господар. Удвох із господинею пес страждає, очікує і помирає, не діждавшись повернення рідної людини.

Відчуваючи потребу осмислити й описати трагічний досвід і страшні втрати, не маючи можливості говорити щиро й відкрито, письменники великого «соцтабору» — від Угорщини до Узбекистану — зміщували «ціннісний центр» твору з людини на іншу живу істоту, наділяючи її людськими почуттями, настроями, думками. І саме цей прийом дозволив Ервіну Умерову зобразити трагедію кримськотатарського народу настільки глибоко й пронизливо.

Наступного, 1962 року, Ервін Умеров завершив оповідання «Чорні ешелони», що містить кілька сюжетних ліній — кілька особистих трагедій, що перетинаються в одній точці — вагоні поїзда, який вивозить депортованих. Головні герої — молода жінка, дитина якої помирає у неї на руках, і батько з сином, котрі сперечаються, бо син не витримує нестерпних умов, вирішує втікати — і гине. Певне відгалуження створює додаткова сюжетна лінія — розповідь про стародавнє сідло, зроблене понад сто років тому. Ця розповідь ілюструє значення поря-

тунку спадщини для звичайної кримськотатарської родини. Сідло успадкував чоловік Джеваїр, який перебуває на фронті, тому вона скрізь бере цей скарб із собою:

«Дорожчої за це сідло в нього не було речі. Воно було частиною історії їхнього роду: срібло потьмяніло, почорніло від часу, але узор, як і раніше, жили, тишили зір і досі берегли тепло рук вправного предка; жили й слова, викарбувані на стременах» (Умеров, 2003а, с. 268).

Цінність цього спадку й бажання попри все зберегти його автор показує через суперечку Джеваїр із солдатом, який прийшов виселяти її і навіть дає «розумну» пораду:

«— Та кинь його під холеру. Краще побільше їжі запхать, а не якась сідло! — Ні-ні-ні! — закричала Джеваїр і вирвала сідло із рук солдата. — Я його не кину. — Та ж місця мало, і ти ще з дитиною — тягнути же важке буде! І який із нього толк, із цього сідла? Їжі побільше візьми! — Ні, я сідла не кину. — Ну, так тоді хліб не влізе в мішок! — Хай. А сідло... сідло я не кину» (Ibidem, с. 276).

Джеваїр, як і її сусід у вагоні, втрачає сина. Але вона везе на чужину шматочок минулого, на якому вирізьблені слова про рідну землю. Цією щемкою історією письменник показує цінність культурного спадку, що його намагалися врятувати задля збереження народу.

У завершеному 1964 року оповіданні «Дозвіл» Ервін Умеров зображає знущальні й принизливі умови перебування кримських татар у місцях поселення, запроваджені в 1945 р. та істотно посилені в 1948². Цілковито позбавлені особистих, соціальних і політичних прав, вони не могли покинути місце поселення без дозволу коменданта, бо самовільний виїзд уважався втечею і карався 20 роками каторги.

Виснажений фізичною працею та знущенням наглядців головний герой оповідання — Ібадулла — отримав листа, що тяжко захворіла й помирає його мати. Але вона спецпоселенка в сусідньому районі, а тому, щоб з нею попрощатися, він мусить отримати від коменданта дозвіл на виїзд. Тож Ібадулла вирушає в райцентр — за дозволом до коменданта, який, попри благаання відвідувача,

дурить його, що не може відпустити:

«— Сідайте, товаришу Теміркая, — сказав комендант привітно. — Ви у справі?»

— Так. Листа одержав. Мати помирає. Дозвольте поїхати, це недалеко, у сусідній район.

— М-та-ак, — зітхнув комендант. — То де, кажете, живе ваша мати?

— У Кімрайському районі, товаришу Салахутдінов. Мені б якнайшвидше виїхати. Добратися до Кімрая в наш час...

— Розумію, але річ у тім, що я маю право відпустити лише одну людину. Сьогодні субота, завтра неділя, отже приходьте в понеділок, я подзвоню, спробую домовитися щодо вас.

— Ну що ви... стільки чекати, коли дорога кожна хвилинка.

— А сьогодні ви чим їй допоможете? Лист вам коли написаний?

— Сімнадцятого.

— От бачите, одинадцять днів ішов... Я і радий вам допомогти — та не можу. Наді мною теж начальство стоїть» (Умеров, 2018а, с. 325).

Перебуваючи у відчаї та розуміючи, що наражає себе на небезпеку, Ібадулла кидає напризволяще дружину й дітей, вирішує іти без дозволу. Замість попрощатися з матір'ю Ібадулла, по суті, прямує на каторгу, не знаючи, що мати померла ще десять днів тому. Але цинічного коменданта «мертві не цікавили, він мав дбати, аби живі не порушували режиму» (Ibidem, с. 329).

У цих трьох оповіданнях Ервіна Умерова українському читачеві представлено три етапи депортації: вигнання з дому, перевезення у нелюдських умовах та виживання на чужині. Для зображення кожного етапу автор використовує різні сюжетні та стилістичні прийоми, «глибоко розкриваючи силу трагедії кримськотатарського народу» (Джемілева, 2005, с. 43).

Ще драматичнішою була доля іншого письменника, поета, перекладача, суспільного діяча — Шаміля Алядіна. Він народився 1912 року в селянській родині, здобув освіту в Сімферопольському педагогічному технікумі й заочно — у Літінституті ім. Горького в Москві. Окрім суто літературної праці (опублікував збірки поезії та прози), працював у газеті, а 1939 року став Головою правління Спілки письменників Криму. 1941 року, залишивши вдома вагітну дружину, молодий письменник доброволь-

цем пішов на фронт, а 1943 року був важко поранений. Наприкінці травня 1944-го повернувся в Крим, де сподівався нарешті побачити дружину й дитину, але його схопили й депортували до Узбекистану, попри довоєнний соціальний статус і бойові заслуги. Переховуючись від солдатів внутрішніх військ, що полювали за «спецпереселенцями», які шукали своїх рідних, довго поневірявся у пошуках сім'ї. Знайшов дружину й доньку і ледь встиг врятувати їх від голодної смерті. Ці події стали канвою автобіографічної повісті «Я — ваш цар і бог», а пізніша рефлексія автора (повість з'явилася 1995 року, після повернення у Крим), показує, як довго й тяжко відбувалося руйнування ілюзій щодо справжніх намірів кремлівської влади стосовно різних народів, зокрема — кримських татар.

Завдяки освіті й таланту, Шамілю Алядіну зрештою вдалося здобути вплив у літературному середовищі Узбекистану: він працював у Спільці письменників, добився створення у ній секції кримськотатарських авторів, сприяв реабілітації депортованих кримськотатарських письменників, здобув дозвіл на заснування друкованих видань (зокрема — Редакції кримськотатарської поезії та прози в узбецькому видавництві ім. Г. Гуляма) та радіопередач кримськотатарською мовою. Він також постійно звертався до центральної влади — клопотався про дозвіл кримським татарам повернутися до Криму³.

Не менш значущою була його тодішня літературна творчість. Роман «Запрошення на бенкет диявола» (завершений 1979 року) Шаміль Алядін писав, коли етнонім «кримські татари» ще було заборонено використовувати хоч трохи доброзичливо. Головними героями роману стали письменник та перекладач Ісмаїл Гаспринський і поет Усеїн Токтаргази, про яких вже можна було обережно писати наприкінці 1970-х (упродовж тривалого часу їхні імена були під забороною, а в 1930-х рр. чимало письменників і діячів культури були звинувачені в пантюркізмі, заснованому Гаспринським, і розстріляні). Роман містить кілька сюжетних ліній, поєднаних особою оповідача, який шукає в архіві документи про давню кримінальну справу — убивство сільського вчителя й поета Усеїна Токтаргази в 1913 році. Щоб розповісти про видатних осіб минулого, передати колорит традиційного кримськотатарського суспільства й специфіку культурного життя на початку ХХ ст., автор, цілком у дусі па-

нівного соцреалізму, робить наголос на соціальних конфліктах, увиразнює напругу, що поставала в той час між поколінням «просвітників», уособлених Ісмаїлом Гаспринським, та «революціонерів», до якого належав Усеїн Токтаргази.

Разом з тим, в одну із сюжетних ліній майстерно й завуальовано, натяками, не називаючи речі своїми іменами, вплітаються нагадування про депортацію. Роман починається з того, що оповідач приїздить до Криму на курорт і знайомиться із греком, який колись мешкав тут, виїздив на чужину, а тепер повернувся назавжди. Це — натяк на дозвіл повернутися в Крим іншим депортованим у 1944 році народам. Грек балакучий і відвертий, а оповідач, який є кримським татариним, неохоче ділиться інформацією про себе, знаючи, які упередження щодо цього народу вже виплекані пропагандою. Його приїзд на курорт — єдина можливість потрапити в Крим, знайти в архіві матеріали про події початку століття. Він також обмежений у часі, адже мусить не зволікаючи повернутися на місце переселення. Шукаючи в архіві потрібні матеріали, він, ніби мимоволі, згадує топоніми, яких уже не знайти на карті Криму, зокрема село Харджибіє, але не уточнює, чому ці топоніми зникли⁴. Міркуючи про минуле, оповідач печально згадує про друзів юності: «...одного забрала війна, інших якийсь шалений ураган розкидав по світу» (Алядін, 2018а, с. 24).

З пошуків у архіві випливає друга сюжетна лінія: оповідачеві пощастило знайти роман, написаний у роки Першої світової війни, про сільського вчителя й поета Усеїна Токтаргази, якого вбили в 1913 році, та про його спілкування (й суперечки) з Ісмаїлом Гаспринським — письменником, засновником і видавцем газети «Терджиман». Цей роман у романі дозволив Шамілю Алядіну, хоча б частково, показати Крим початку ХХ ст., який кримські татари втратили внаслідок депортації: традиційне життя і побут, релігійні звичаї, культурні й освітні настанови, суперечності між новими ідеями й усталеними нормами.

Інший твір Шаміля Алядіна, у якому відверто й глибоко розкрито трагедію депортації — це автобіографічна повість «Я — ваш цар і бог», написана після повернення на Батьківщину в 1995 році. Тут оповідач — фронтовик, який, повернувшись із госпіталю, замість омріяної зустрічі з рідними, застав у власному домі чужих людей. «Усіх ваших вислали,» — чує він і не може повірити в цю неспра-

ведливість, сподіваючись, що це якась фатальна помилка. Але пошуки рідних у Криму закінчилися, навіть не розпочавшись: солдати НКВС схопили його, зірвали погони, повели на залізничну станцію та кинули в темний, напханий людьми вагон, знушально називаючи його «люксом». Почалася довга й страшна мандрівка:

«Ми були голодними вже не першу добу. На станціях, коли поїзд зупинявся, ми без упину грюкали в двері, вимагаючи коменданта. Нам удалося дізнатися, що на всіх залізничних станціях, де зупиняється наш поїзд, є спеціальні коменданти в справі переселення кримських татар. А в його підпорядкуванні — цілий підрозділ солдат внутрішніх військ. Найчастіше ніхто з них не реагував на наш стукіт і крики. Але іноді комендантові уривався терпець, він підходив до вагону й кричав знизу:

— Що треба?

— Ми не маємо їжі! Відчиніть двері — дозвольте послати людину, щоб купила їсти.

— Ти ба чого захотіли!» (Алядін, 2018b, с. 200).

Оповідач довго не може повірити, що це відбувається з наказу кремлівського керівництва, поривається писати листа Сталіну, розказати про несправедливість. Однак багатоденна подорож у «люксі», спілкування з фронтовиками й медсестрами, які воювали в радянській армії, матерями, діти яких помирають через нестачу їжі, води й повітря, старими, які плачуть через втрату рідної землі й домівки, потроху розкривають йому очі. Але усвідомлення того, що це злочин проти народів, ретельно спланований і миттєво здійснений, приходить до нього значно пізніше.

Приниження, яких він зазнає, спершу мучили його й викликали внутрішній спротив, але пізніше його охопило почуття самозбереження, адже він мусить знайти свою родину:

«Рухаючись залюдненими вулицями великого й сповненого шуму міста, я озирався, наче злочинець. Остерігався, щоб не потрапити на очі патрулям внутрішніх військ, які нишпорили повсюди з єдиною метою — вистежувати таких, як я. Останнім часом з усіх людських почуттів найсильніше мною опанувало почут-

тя самозбереження. Я виробив щось на кшталт інстинкту, притаманного тваринам, на яких полюють» (Ibidem, с. 235–236).

Тяжка праця, хвороби, ворожнеча з боку місцевого населення, яке підготували розповідями, що «кримські татари: оком не змигнеш — позбудешся голови»; крик коменданта «чому ви всі, наче якісь придурки, нічого не розумієте з першого разу? Про фронт, про нагороди мені товчете»; відповідь адміністратора «для кримських татар у готелі місць нема» — автор змальовує тяжке повсякдення депортованих, які очікували, що після смерті Сталіна й засудження культу особи відбуватимуться зміни на краще. Він емоційно описує сподівання позитивних змін навесні 1956 року, коли вийшла постанова ЦК КПРС «Про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгушського народів». Однак ця ж постанова визнавала недоцільним надання автономії кримським татарам, ба більше, — їм було заборонено повертатися у рідні місця.

«На початку травня 1956 року кримським татарам розіслали повістки, у яких суворо попереджали, що певного дня і певної години всі повинні з'явитися у комендатурі. Люди переповідали різні чутки. “Будуть всім повертати паспорти,” — казали одні. “Скоро додому поїдемо!” — раділи інші. Настрій був святковий. Комендант зробив паузу та оглянув усіх, наче чекав оплесків. “Установити, що зняття обмеження із вказаних осіб і членів їхніх родин не тягне за собою повернення їхнього майна конфіскованого під час виселення, і що вони не мають права повертатися у місця, звідки були вислані!” Комендант полегшено зітхнув і запитав: “Усе ясно? Тоді підходьте і розписуйтесь!”» (Ibidem, с.248).

Минуло багато років перш ніж кримські татари змогли повернутися у рідні місця, звідки їх викинули силоміць. Їхні домівки зайняли чужі люди, які вважали депортацію необхідною (адже усі вони зрадники), а ще — «комфортним переселенням»⁵; їхні пам'ятки виявились занедбані, бібліотеки — розпорошені, виноградники — вирубані, а мечеті — зачинені.

Висновки. Завдяки праці літераторів і мит-

ців, які докладали величезні зусилля задля збереження національних традицій, донесення нащадкам відомостей про свою історію, культуру, літературу, про видатних людей і події минулого кримські татари не асимілювалися в Узбекистані. Вони не мали можливості навчатися рідною мовою і втратили під час депортації значну частину свого культурного надбання. Саме кримськотатарські письменники, як-от: Ервін Умеров та Шаміль Алядін, об'єднували покоління тих, кого депортували, із тими, хто в депортації народився, сполучивши комунікативну й культурну пам'ять народу, забезпечивши збереження національної

ідентичності. Їхні твори, написані в різні історичні періоди, відображають ступінь мистецької свободи, який вони могли собі в той період дозволити і який визначав межі їхньої відвертості й правдивості. Як слушно зауважив Тимофій Гаврилів, «правдивість — найкраща поетика, особливо там, де йдеться про жакливі, відверто нестерпні речі» (Гаврилів, 2019).

Можна сказати, що автори, чії твори про депортацію перекладено українською мовою, здолали великий шлях, доки змогли відверто описати трагічний досвід свого народу й донести свою правдивість до сучасного читача.

Примітки:

¹ Детально про поняття культурної та комунікативної пам'яті — див.: Гриценко, 2017, с. 13 — 14.

² Були чинні до 1956 року, коли депортовані народи звільнялися з обов'язкового щомісячного обліку в комендатурі, а також відмінялася заборона виїзду з місця поселення без дозволу коменданта.

³ Постанова 1956 року хоч і полегшила умови перебування, але не дозволяла кримським татарам повертатися у місця попереднього проживання.

⁴ Відомо, що топоніміка Криму зазнала кардинальних змін після депортації: етнічними пов'язані з кримськотатарським та іншими депортованими народами швидко замінили русифіковані та «комунізовані» назви (як-от: Раздольное, Ленинское).

⁵ Відома й популярна газета «Кримська правда» в 1995 році публікувала статтю, де називала депортацію кримськотатарського народу «комфортним переселенням». — Про це Турченко (2016, с. 186).

Література:

- Алядін, Ш. (2018a). Запрошення на банкет диявола. *Мердивен*. К.: «Майстер книг». С. 17–173.
- Алядін, Ш. (2018b). Я — ваш цар і бог. *Мердивен*. К.: «Майстер книг». С. 175–259.
- Бажан, О. (2017). Яких втрат зазнали кримські татари в роки Другої світової війни. *Історія Криму в запитаннях і відповідях*. К.: «Наукова думка». С. 413–415.
- Бекірова, Г. (2017). Пів століття опору. Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991). *Нарис політичної історії*. К.: «Критика». 488 с.
- Гаврилів, Т. (2019). *Банкет диявола*. Відновлено з <https://zbruc.eu/node/86090>
- Гриценко, О. (2017). Президенти і пам'ять. *Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. К.: «К.І.С.». 1136 с.
- Джемілева, А. (2005). Віддзеркалення теми депортації у творчості Ервіна Умерова. *Вопросы духовной культуры. Филологические науки*. Кримський науковий центр НАН України і МОН України. С. 43–46.
- Латишева, Е. (2006). Формування сучасної кримськотатарської літератури. *Вопросы духовной культуры. Исторические науки*. Кримський науковий центр НАН України і МОН України. С. 25–27.
- Максименко, О. (2017). Реалії сталінського режиму в книзі спогадів репресованого кримськотатарського поета і тюрколога Шевкія Бекторе «Волги червона течія». *Наши Крим = Our Crimea = Bizim Qirimimiz*. Вип. III. К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАНУ. С. 210–221.
- Муратова, О. (2010). Історична трансформація методу соцреалізму в період «відлиги». *Наукові праці*.

- Історія*. Чорноморський державний університет ім. П. Могили. Миколаїв. Том 129, № 116. С. 42–48.
- Сеітґ'яєва, Т. (2018). Штрихи до літературної спадщини кримських татар. *І народився день: кримськотатарська проза українською*. К.: «Майстер книг». С. 12–25.
- Турченко, Ф. (2016). Як створювалися перші підручники з історії України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Випуск 45. Том 1. С. 177–191.
- Умеров, Е. (2003). Чорні ешелони. *Самотній пільгрим: сучасна кримсько-татарська проза*. Упоряд., укр. пер., передм. В. Даниленко. К.: «ВД В. Даниленко». С. 261–280.
- Умеров, Е. (2018а). Дозвіл. *І народився день: кримськотатарська проза українською*. К.: «Майстер книг». С. 313–329.
- Умеров, Е. (2018б). Самотність. *І народився день: кримськотатарська проза українською*. К.: «Майстер книг». С. 293–311.

References:

- Aladin, Sh. (2018a). Zaproshennia na benket dyavola [Invitation to Devil's Banquet]. *Merdyven*. Kyiv: Maister knyh. P. 17–173. (In Ukrainian)
- Aladin, Sh. (2018b). Ya — vash tsar i boh [I'm Your King and God]. *Merdyven*. Kyiv: Maister knyh. P. 175–259. (In Ukrainian)
- Bazhan, O. (2017). Yakykh vtrat zaznaly krymski tatory v roky Druhoi svitovoi viiny [What were Crimean Tatar losses during the 2nd World War]. *Istoriia Krymu v zapytanniakh i vidpovidiakh*. Kyiv: Naukova dumka. P. 413–415. (In Ukrainian)
- Bekirova, G. (2017). Half Century of Resistance: Crimean Tatars from Deportation to the Return (1941–1991). A Political History. Kyiv: Krytyka. 488 p. (In Ukrainian)
- Grytsenko, O. (2017). The Presidents and Memory: Memory policies of the Presidents of Ukraine in 1994–2014: backgrounds, messages, implementation, results. Kyiv: K.I.S. 1136 p. (In Ukrainian)
- Havryliv, T. (2019). *Benket dyavola [Devil's Banquet]*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/86090> (In Ukrainian)
- Jemileva, A. (2005). Viddzerkalennia temy deportatsii u tvorchosti Ervina Umerova [Reflections of the deportation in Ervin Umerov's works]. *Voprosy dukhovnoi kultury. Filologicheskie nauki*. Krymskyi naukovyi tsentr NAN Ukrainy i MON Ukrainy. P. 43–46. (In Ukrainian)
- Latysheva, E. (2006). Formuvannia suchasnoi krymskotatarskoi literatury [The formation of modern Crimean Tatar Literature]. *Voprosy dukhovnoi kultury. Istoricheskie nauki*. Krymskyi naukovyi tsentr NAN Ukrainy i MON Ukrainy. P. 25–27. (In Ukrainian)
- Maksymenko, O. (2017). Realii stalinskoho rezhymu v knyzi spohadiv represovanoho krymskotatarskoho poeta i tiurkoloha Şevqiy Bektöre 'Volgy chervona techiia' [Everyday life during Stalinist regime in *The Red Flow of Volga*, a memoir by the persecuted Crimean Tatar poet and scholar Şevqiy Bektöre]. *Nash Krym = Our Crimea = Bizim Qirimimiz*. Issue III. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva imeni M. Hrushevskoho NANU. P. 210–221. (In Ukrainian)
- Muratova, O. (2010). Istorychna transformatsiia metodu sorealizmu v period «vidlyhy» [Historical transformation of the 'method of socialist realism' during Khrushchev's 'Thaw']. *Naukovi pratsi. Istoriia*. Chornomorskyi derzhavnyi universytet im. Petra Mohyly. Mykolaiv. Vol. 129, № 116, P. 42–48. (In Ukrainian)
- Seitiahiaieva, T. (2018). Shtrykhy do literaturnoi spadshchyny krymskykh tatar [A sketch on the literary heritage of Crimean Tatars]. *І народився день: кримськотатарська проза українською*. Kyiv: Maister knyh. P. 12–25. (In Ukrainian)
- Turchenko, F. (2016). Yak stvoriuvalsia pershi pidruchnyky z istorii Ukrainy [How the first textbooks of Ukraine's history were created]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Issue 45, Vol 1. P. 177–191. (In Ukrainian)
- Umerov, E. (2003). Chorni eshelony [The Black Trains]. *Samotnii piligrim: suchasna krymskotatarska proza*. Translation and preface by V. Danylenko. Kyiv: VDV Danylenko. P. 261–280. (In Ukrainian)
- Umerov, E. (2018а). Dozvil [The Permit]. *І народився день: кримськотатарська проза українською*. Kyiv: Maister knyh. P. 313–329. (In Ukrainian)
- Umerov, E. (2018б). Samotnist [Loneliness]. *І народився день: кримськотатарська проза українською*. Kyiv: Maister knyh. P. 293–311. (In Ukrainian)

Гончаренко Надежда Кузьминична

Депортация 1944 года в культурной памяти крымскотатарского народа (на примере произведений Эрвина Умерова и Шамиля Алядина)

Аннотация. В статье рассматривается освещение в литературных произведениях депортации крымскотатарского народа в мае 1944 года с точки зрения функционирования таких произведений как элементов культурной памяти народа. Проанализирован ряд произведений Эрвина Умерова: рассказы «Одиночество», «Черные поезда», «Разрешение» и Шамиля Алядина: роман «Приглашение к дьяволу на пир» и повесть «Я — ваш царь и бог», изданных в украинских переводах. Значимость издания украинских переводов произведений о депортации 1944 года, обусловлена тем, что до сих пор сохраняются негативные стереотипы касательно крымских татар. На протяжении последних 20-и лет развенчано множество исторических мифов, в частности, о «предательстве» крымских татар во время Второй мировой войны, с фактической стороны, освещена трагедия депортации. Пока этот труд был невозможен из-за давления властей, соответствующую роль исполняли крымскотатарские писатели. Эта функция литературы не исчезла, а видоизменилась в наше время, когда эстетический и этический потенциал литературы, осмысление исторических событий писателями обретает особую значимость. Для Шамиля Алядина (1912–1996) и Эрвина Умерова (1938–2007) депортация была личным опытом. В произведениях советского и постсоветского периода они трансформировали в тексты культуры и личный опыт, коммуникативную память народа. Кроме этого, показано, как на язык и сюжет произведений повлиял доминирующий советский дискурс, заставляя авторов использовать подтекст, многослойную фабулу и эзопов язык.

Ключевые слова: культурная память, коммуникативная память, депортация, крымскотатарская литература, Эрвин Умеров, Шамиль Алядин, украиноязычный перевод.

Nadia Honcharenko

The Deportation of 1944 in the cultural memory of Crimean Tatar people (the case of literary works of Ervin Umerov and Shamil Aladin)

Abstract. The article deals with the coverage in works of literature of the forceful deportation of Crimean Tatar people in May, 1944. Here, literary works are seen as functioning elements of cultural memory of the people. The works in question are Ervin Umerov's short stories *Loneliness*, *The Black Trains*, *The Permit*, and Shamil Aladin's novels *Invitation to Devil's Banquet* and *I'm Your King and God*, recently published in Ukrainian translations. The importance of Ukrainian publications of works of Crimean Tatar literature, telling i. a. about the deportation of 1944, is determined by the persistence of negative stereotypes and anti-Crimean Tatar bias cultivated for decades. In the XXI century, much has been accomplished by scholars and journalists in order to deconstruct historic myths, i. a. the Stalinist black legend about Crimean Tatars' "treachery" during the 2nd World War. True facts about the deportation of 1944 were publicized as well. Back in Soviet times, when telling the truth about tragic past directly was impossible, Crimean Tatar writers saw their mission in preserving at least some of the people's memories in their works of fiction. The emotional and aesthetic power of historic fiction is of key importance in bringing images of the past to contemporary readers. Memories of the deportation of May, 1944 were parts of their life experiences both for Umerov (1938–2007) and Aladin (1912–1996). In their works written mostly during Soviet period, they transformed into fictional accounts both their own experience and tragic memories of their compatriots, using multi-layered plots, subtext and Aesopian language so as to bypass Soviet censorship.

Keywords: cultural memory, communicative memory, Crimean Tatar literature, the deportation, Ervin Umerov, Shamil Aladin, Ukrainian translation